

ПРО НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ «ЗРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА» ВІДПОВІДНО ДО ПОТОЧНОГО ІСТОРИЧНОГО МОМЕНТУ

Борис ШАЛАГІНОВ, доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», заслужений діяч науки і техніки України

I. Криза сучасності.

Ми з вами стали свідками драматичного зламу, що його у наші дні переживає педагогіка в Україні й у всій Європі. Основні ознаки цього зламу такі: докорінно змінилося поняття про особистість, і зокрема про особистість учня; змінилися уявлення про сутність освітнього процесу; змінилися уявлення про місце гуманітарних дисциплін, зокрема літератури в цьому процесі.

Але цей, безперечно, необхідний історичний злам відбувається у винятково драматичних формах. Держава, керівні органи освіти, шкільні вчителі і батьки діють не синхронно, а нарізно. Педагоги не можуть протистояти комплексному натиску на психіку й інтелект учнів з боку ЗМІ, реклами і мережевого світу. Освітняни всієї Європи, а останнім часом і США¹ дедалі рішуче виступають проти освітньої політики власних держав.

«Таким є світ, у якому ми живемо. Для того щоб вийшов твір мистецтва, необхідно, щоб у світі було щось «не так». Або щоб у душі людини було щось «не так». Щоб у людини з'явилося бажання особисто щось обстоювати, захищати. Щоб хотілося щось відкрити. У реальному світі, а не в Інтернеті»²

Таке враження, що сучасна людина виривається з-під впливу будь-якого організованого виховного процесу. І справді своєю

¹Warren Treadgold. The University We Need: Reforming America's Higher Education. – New York: Encounter Books, 2018 (224 p.).

²Тут і далі використано цитати Бориса Борисовича Шалагінова з книги: Урок літератури: Роздуми літературознавця про шкільну методику: збірник статей. – К.: Грамота, 2013.

© Шалагінов Б. Б., 2019

головною метою сучасна людина вважає уже не самовдосконалення і не саморозвиток, а фізичне виживання як таке. І заради цього вона готова змінювати свої погляди, своє місце постійного проживання, свою мову і навіть свою стать. Віднині вона уже не прагне оновлювати наявну систему життя навколо себе, ні! Її зусилля спрямовані на те, щоб обрати уже готову систему і адаптуватися до неї.

І в той час, як ми, в Україні, вважаємо своїм нагальним завданням перегляд радянських підходів, у європейському світі втрачають своє значення усі навіть *ще раніші* педагогічні концепції, зокрема так звана класична, започаткована ще у XVI столітті. Натомість нова концепція не сформована – ні в Україні, ні в Європі.

Духовний батько постмодерності Мішель Фуко стверджував, що людина – це лише агрегат можливостей, система варіантів. З його думки випливає, що духовний стрижень уже й не потрібний людині! Ми бачимо розрив з класичною доктриною виховання. Адже в минулому педагоги виховували енергію життєлюбства і життєвої творчості, формували стійку внутрішню структуру особистості, тобто – стійку психіку, адекватне душевне й емоційне життя, свідомі погляди та вміння їх обстоювати, гордість за своє тіло тощо. І навпаки, сучасні педагогічні методи формують стан психологічної пластичності, тобто готовність індивіда сприймати різні прояви поведінки навколо себе і миритися з ними. В Європі це називається «політкоректність», «толерантність».

Наведу приклади: нині ми нарахуємо в Європі, мабуть, не більше п'яти держав, де до концепції національного виховання входить *патріотизм*. Серед цих держав і

Україна, де відзначається свято національного прапора, поширене поняття «національної гідності»; а в суспільстві переважає думка, що ми – переможці в Другій світовій війні. На значній відстані від них перебуває Італія, де національний прапор також пов'язують з почуттям незалежності й свободи. В інших же країнах, передусім у Німеччині і Франції, вчать співгромадян бути не патріотичними, а «толерантними» і «політкоректними». У цих країнах досі не зжитий комплекс меншовартості та комплекс травми через події Другої світової війни. Широко відомі випадки, коли у школах знімали картини християнського змісту, наприклад, із зображенням Богоматері, після скарг від учнів-ісламістів (адже нині кожний 4–5-й учень в Європі ісламіст). У США з огляду на національно-расову «політкоректність» давно уже вилучені з програм «Пригоди Гека Фінна» Марка Твена, роман Гарпер Лі «Вбити пересмішника», оповідання Фолкнера та ін. В англійських університетах є спеціальні комітети, яким дається право заборонити навчальну тему або предмет, якщо він зачіпає релігійну віру або погляди бодай одного студента або просто психічно травмує його. Так, в Оксфорді було вилучено з програми трагедію Шекспіра «Отелло» через скаргу однієї студентки, яка пережила напад насильника, а ця п'єса їй нагадала її психологічну травму. (Такі «комітети» потроху з'являються і в нашій країні).

II. Західна освітня модель у наші дні.

В європейських навчальних закладах курс літератури давно уже зведений до мінімуму. А там, де він є, учня привчають шукати у творі однозначну точку зору; твір в жодному разі не має залишати учня в стані роздумів і сумнівів. Виганяються із аналізу такі поняття, як історична суперечливість героя, суспільства, епохи. Аналіз підганяється під поширені категорії масової свідомості. Свобода трактується насамперед як сексуальна

свобода, свобода обирати собі стаття, місце постійного проживання; життєва активність – як насамперед бізнесова активність; особисті почуття і переживання – відповідно до поширених трендів, наприклад зайва вага у жінок, правильний вибір сексуального партнера, діти в одностатевих сім'ях тощо! З такими підходами сучасні учні не завжди здатні адекватно оцінити поведінку і переживання літературного персонажа із класичного твору, тобто власне «європейські цінності». Наприклад, вони сприймають «Старий і море» Гемінгвея як свідчення про життя на комуністичному острові Куба, де в маркетах не була доступна навіть риба і бідні люди змушені були добувати її власними руками!

Отже, сьогодні нам слід вкрай обережно ставитися до питання наслідування західної освітньо-виховної моделі. Ми маємо передбачати, що не сьогодні-завтра європейські держави почнуть відмовлятися від західної, постмодерної системи освіти і виховання. В Європі більшість країн уже відмовилися від Болонської системи. У Франції та Італії дедалі рішучіше звучать голоси за повернення до національних моделей виховання. Тож заради майбутнього і ми з

вами також повинні рішучіше виступати за збереження наших національних традицій, стрижнем яких є гуманітарна, зокрема літературна освіта.

У нашій власній державі якось непомітно сформувалася авторитарна система управління освітою і всією ідеологічною сферою. Наші учені-методисти з початку 2000-х років фактично відсторонені від процесу створення методології і стратегії нової національної освіти.

«По суті, читання – це акт ідеалізації, символізації світу, а не просто механічне розширення емпіричного досвіду про оточення. У цьому полягає суть виховання естетичного досвіду. Розкритий у творі ідеальний смисл хоча й припускає свій широкий спектр інтерпретацій, однак підпорядковує їх вищій єдності та знімає цим «конфлікт інтерпретацій», відкинутий сучасними теоріями читання»

Поки що ми змушені покладати основні надії на приватні навчальні заклади, гімназії, ліцеї, де вченим і наглядним радам надано право самим формувати навчальні програми.

Педагогіка і методика вимушено повертаються в наші дні до ситуації далеких історичних часів, тобто переходять на рівень суто теоретичного проекту. Нехай ці розробки й не будуть втілені в життя миттєво, як колись космічні проекти, але вони мусять розроблятися заради можливостей, що відкриються у майбутньому. Педагоги далекого минулого Песталоцці, Ф. Рабле, Я. А. Коменський, Ж. Ж. Руссо також не розраховували на негайне втілення власних ідей. Але вони досліджували самі можливості людини, яку виховують, досліджували можливості педагога.

«Ціннісний підхід стосується вивчення не явищ природи, а гуманітарної царини. Він виник порівняно недавно – одночасно зі спробою німецьких романтиків на межі XVIII–XIX ст. кардинально оновити європейську культуру. Метою оновлення була сама людина, усе, що пов'язане зі сферою людського»

III. Програми мають стати мобільними!

Наші європейські попередники розробили так звані класичні цінності – духовні ціннос-

ті, що відрізняють нас від усіх інших культур, зокрема від східних. Ці цінності найповніше втілені в «золотому фонді» літератури, який мусить і буде вивчатися за будь-яких влад і режимів. Однак необхідно визнати, що нині такі цінності залишаються в минулому Європи; сьогодні вони – той самий «високий наратив», про який Жан-Поль Ліотар написав, що він «помер». Може, нехай Європа його й хоронить, нехай відмовляється від нього і вилучає мистецтво із шкільних програм? Але тільки не ми! «Високий наратив» нам потрібний для розбудови нашої незалежної держави! Ми маємо його закріпити у свідомості учнів, але не догматично, не авторитарно, а через його активне естетичне й емоційне переживання. Адже цілком можливе, що, будучи збереженим у пам'яті нашої молоді, він у такий спосіб рано чи пізно повернеться в їхню Європу!

Але будувати програму тільки на «золотому фонді» недостатньо. І такий тонкий філолог, як Фрідріх Ніцше, свого часу застерігав проти цього, коли критикував прусську гімназійну освіту. Чинні у нас програми прийняті ще до Революції гідності. І події, що сталися, засвідчили, що саме в них слід змінити. Якщо коротко, то тепер програми мають бути як ніколи мобільними, зручними для змін. Дуже добре, що в них уже з'явилися, на вимогу сучасності, твори, що відбивають, зокрема, вікові та гендерні проблеми підлітків, спілкування з однолітками, проблеми їхнього майбутнього працевлаштування, глобальних комунікацій, протистояння насильству...

Але чи достатньо в них творів, які скорельовані із сучасністю у широкому соціальному плані? Якщо порівняти з нині чинними програмами першу Програму, ту, що була складена 25 років тому колективом під керівництвом К. О. Шахової, а також Державний стандарт, підготовлений групою під керівництвом Б. Б. Шалагінова (нехай і не втілений в шкільне життя, але покладений в основу подальших науково-теоретичних пошуків), то виявиться, що із чинного курсу було поступово, одне за одним, ретельно і свідомо вилучено більшість творів, які мали сформувати у майбутнього громадянина України чітку проєвропейську, громадянську, демократичну і гуманістичну позицію. І це стало очевидним саме тепер, у час, названий філософами час «після-істини» (post-verity).

Враховуючи ці драматичні для Європи обставини, надійною опорою у справі виховання підростаючого покоління можуть бути, на нашу думку, класичні цінності. А це потребує перегляду літературної тематики, що вивчається в школі, в плані її наближення до сучасності.

«...вивчення літератури можливе лише як творче завдання в плані формування особистості та створення ноосфери»

Зокрема, в класичній літературі нараховується чимало творів, де в широкому історичному і морально-психологічному плані розкривається така актуальна для нашої країни тема, як революція. Проте наші підлітки цю літературу не знають. Між тим, творів на цю тему написано багато. Першим в Європі описав вибух народної непокори Віктор Гюго у «Соборі Паризької богоматері», проте цей роман в школі не вивчається. Далі, це «Знедолені» того ж автора, де розкриваються події 1830-го року; це «Виховання почуттів» Флобера, де описуються революційні події 1848 р., «Повстання ангелів» Анатолія Франса про революцію 1789 року, «Смерть Дантона» – призабута геніальна драма Георга Бюхнера про ту саму революцію, «Жерміналь» Золя про повстання французьких шахтарів, «Залізна п'ята» Джека Лондона та ще ціла низка творів у XX столітті! Ці книжки містять дорогоцінний матеріал, абсолютно необхідний для соціалізації підлітка.

Далі відзначимо вже не назви, а тематичні напрями в літературі, яка прямо перегукується із сучасністю і сприяє соціалізації підлітка. Слідом за темою революції назвемо тему війни. У найкращих батальних творах розкривається, як людина у нелюдських умовах ненависті і гніву не опускається до рівня тварини чи бездушного механізму, а зберігає у собі і вдосконалює найвищі людські якості.

Далі це тема трудового народу, тема трудівників, які своїми руками будують матеріальну культуру. Всі автори намагаються пробудити в читачеві шляхетне співчуття до простих людей важкої праці.

Це тема національно-визвольних рухів, тема національних ідентичностей в Європі,

тема боротьби з расизмом, тема боротьби проти приниження людини за національними, расовими і гендерними ознаками. Зауважу принагідно, що серед шедеврів цієї групи немає жодного, де оспівувалася б ненависть до якоїсь іншої нації. Гарний тут американський роман «Хатина дядька Тома», який і в наші дні може захопити підлітка.

Актуальна сьогодні тема маніпулювання людською свідомістю. Треба повернути в шкільні програми «утопію» й «антиутопію». Якщо роман Орвелла надто великий і памфлетно-складний, то можна замінити його компактнішим романом Курта Воннегута «Колискова для кицьки». А ще є такі твори, як «Комедіанти», «Тихий американець», «Наша людина в Гавані» Грема Гріна.

Дуже важлива у житті нашого суспільства тема церкви, тема конфесій.

Дедалі гучніше лунає в західній літературі тема наркозалежності (Чак Паланік, Моріс Дантек, рок-поезія).

Не можна ігнорувати проблему, що пов'язана з афро-азіатськими біженцями. В широкому плані – просто з біженцями. Адже це – проблема і для нашої країни. Вважаю, що хоча б до списку самостійного читання давно настав час включити вибуховий твір Мішеля Уельбека «Покора».

«У старших класах ми виводимо всі набуті досі знання на рівень певної світоглядної, духовної парадигми. Для учня у випускному класі найважливішими є питання не стільки римування чи класифікації стилів, скільки життєвої позиції – напередодні власного самостійного життя. Жодний інший предмет у школі не дає такої широкої можливості формування життєвої позиції учня, як література»

Отже, теми простих і чесних трудівників, нації та раси, революції та війни – ось що актуально для нас. Слід вірити, що через певний час ці проблеми гармонізуються і названі твори можна буде замінити іншими. Ще раз наголосимо, що програми мусять бути мобільними.

IV. Начально-методичний супровід.

Виникає закономірне питання про підручники. Частково відповідь буде такою. Ми живемо в час, коли дуже багато що залежить від Інтернету. «Гугл» існує всього 20 років.

Коли розроблявся перший стандарт і програма, «Гугл» ще не існував. Практично все залежало від видавців. Усе це виливалося в нездорову боротьбу за тендери, за гроші. Тепер же багато що стало простішим. Тексти легко знайти в системі «Гугл». Буквально кілька років тому почалася епоха смартфонів. Учні приходять на урок з особистими смартфонами, відкривають у мережі художні тексти і працюють з ними. Вчитель в плані підготовки до уроку попередньо надсилає їм через інтернет-пошту ілюстративний матеріал, який супроводжує власними змістовними коментарями. На уроці в хід ідуть ілюстрації з екрана. Смартфон із недруга перетворюється на вірного помічника.

Але далі потрібний ґрунтовний науково-теоретичний супровід. Тут два шляхи: перший і головний – це, безперечно, певна перебудова підготовки викладачів у педуніверситетах.

Другий шлях – це такі важливі супровідні дії, як перебудова і навіть розширення мережі фахових журналів, активізація курсів післядипломної підготовки, активізація лекційної роботи професійних учених в інтернеті. Наприклад, «Мистецький арсенал» виклав в інтернет кілька десятків відеозаписів лекцій з української і зарубіжної літератури, прочитаних для вчителів провідними вченими України.

«Зміст і форма, згідно з герменевтикою, – це сфера «здорового глузду», тут вони єдині. А ось смисл належить до сфери «розуму», тобто безпосередньо до особистості свідомості. Ось чому ми вважаємо, що продуктивний діалог відбувається не між формою та змістом, що їх фіксує здоровий глузд, а між «формозмістом» як цариною здорового глузду, з одного боку, і особистісним смислом як сферою творчого розуму людини, з іншого. Аналіз твору завершується не пошуками єдності між змістом і формою, а встановленням особистісної єдності між літературним твором як таким і самою особою читача»

V. Підсумок. Виховувати солідарність.

Підсумовуючи, скажу, що в сучасній Європі основна стратегія виховання молоді ґрунтується на двох китах: 1) людину привчають до думки, що вона живе в *антагоністичному*

оточенні й що в умовах жорсткої конкуренції за місце під сонцем може покладатися тільки на власні сили; а держава дає їй лише рівні стартові можливості і рівний правовий захист. 2) Пом'якшити соціальний антагонізм можливо тільки тоді, коли сам індивід приймає уніфіковані правила життя, політкоректність, терпимість до «іншості». Проте ми знаємо, що саме ця друга стратегія зазнала повного краху, особливо в останні п'ять років. І випадок з християнським крестом на острові Лесбос є показовим.

«Читання як символізація або естетизація світу, розширення процесу соціалізації підлітка до виховання в ньому ідеалізуючого погляду на весь світ можливі лише за умови виокремлення в літературному тексті одного конструктивного елемента, до того ж найважливішого. Припустимо існування в ньому певної константи, незмінного ядра, яке при всіх в інтерпретаціях залишається провідним»

Тому я вніс би до другого пункту таку корективу. Наша нація впритул підійшла до небезпечної межі: ми перебуваємо напередодні *розсіяння*. Звичайно, не дай Бог, щоб таке сталося; але морально і науково ми, вчені, маємо бути готові й до такого варіанта. Завдання школи – зберегти українську національну ментальність, духовний зміст нації через те, що в самій Європі уже втрачено, тобто через класичні духовні цінності, через культуру духу. Тож не толерантність нам слід виховувати у своїх учнях, а *солідарність* з прогресивно мислячими людьми, вміння знаходити духовних однодумців. Тоді українець не заблукає на безмежних просторах постмодерного космополітичного світу. Опинившись у товаристві сучасних європейців – нащадків Гамлета і нащадків тих, хто цькував і довів до смерті шляхетного принца (а їх нині, на жаль, значна більшість!), наш освічений і культурний громадянин мусить без вагань зробити свій правильний вибір.

Але як в наш час «після істини» правильно визначити, що таке прогрес, добро, гуманість, демократія?... Ось цього і має навчити молоде покоління художня література, спадщина духовних вождів і батьків-засновників української і всієї європейської культури.